

УДК 82-31:821.161.2

DOI: 10.31471/2304-7402-2019-2(54)-447-454

ІСТОРИЧНА ПРАВДА І ХУДОЖНІЙ ВИМИСЕЛ У РОМАНІ «ЖУРАВЛИНИЙ КРИК» РОМАНА ІВАНИЧУКА

Я. Ю. Михалків

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української літератури;
76018, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка 57;
тел. +380(342)59-60-74; e-mail: kaf.lit@ukr.net*

Стаття присвячена дослідженню специфіки художньої трансформації історичної дійсності на матеріалі роману Р. Іваничука «Журавлиний крик». Акцентується увага на творенні образів ключових героїв роману. Доведено думку про тісну взаємодію наукового усвідомлення й художнього відображення автором подій минулого, що сприяє процесу створення авторської концепції.

Ключові слова: історичний роман, факт, історична правда, вимисел, домисел.

Важливе місце серед авторів українських історичних романів посів Роман Іваничук, який, як відомо, ніколи не залишався осторонь від громадського і політичного життя. Історичне минуле завжди вабило його. Саме тому історичні перипетії й перебувають у центрі його художніх творів. А роман «Мальви», який був перевиданий 1980 року в Москві, став відправною точкою еволюції жанру історичного роману в творчій спадщині Р. Іваничука, його художнього мислення та стилю. Роман Федорів зазначав, що «як історичний романіст Р. Іваничук зростав буквально посеред критичних пострілів, часом дошкульних і несправедливих, а в багатьох випадках – і правильних» у журналі «Жовтень» («Магія старого міста», Жовтень, 1983, №12). Проблеми національного відродження, духовності, націотворення в романах Романа Іваничука, викликають активне співпереживання читача, проникають у його свідомість.

«Журавлиний крик» став другим історичним романом у творчості Романа Іваничука, першим, звісно, ж були «Мальви». Історія написання цього твору сама собою є цікавою мандрівкою, під час якої автор «пізнав усю Україну, а ще й Соловки, до яких наша знедолена Батьківщина мала завжди пряме відношення», мандрівкою протяжністю в п'ять років. У своїх романах письменник відштовхується від історіографічної праці Г. Фруменкова «Узники Соловецкого монастиря». Р. Іваничук подорожує по Лівобережжю, відправляється в Полтаву, зокрема в Ромни. Село, як він пише в спогадах, невелике – до ста дворів серед степу. Церква Покрови Пресвятої Богородиці, поставлена коштом П. Калнишевського,

не збереглася, в 1907 зруб її розібрали та перевезли до Полтави, де на території архієрейської резиденції вона була відновлена в первісному вигляді. В Ромнах автор також зустрічає прообраз Уляни, вічно молодій України, у вигляді русявої дівчини, що витягала журавлем воду із криниці. Але найважливішою й напевно найважчою була поїздка на Соловки, про яку письменник пише: «я був першим українцем, який відвідав сумної слави острови із своєї волі».[6, с. 135] Глибоке враження справила ця поїздка на Р. Іваничука, після неї він повертається заворожений, по вінця наповнений гіркотою.

«Журавлиний крик» розповідає про великий проміжок часу: від повстання донських козаків під проводом О. Пугачова і до сходження Олександра I на царський престіл. Читач ніби подорожує разом із автором та його персонажами по Україні, Росії, навіть навідує революційну Францію. Письменник вражає колосальною роботою над дослідженням історії того періоду. Він знайомить нас з панорамою життя тогочасної Російської імперії, згадує й Османську імперію в руслі російсько-турецьких війн. Та чи точно передає Р. Іваничук історію? Чи є спроба прозаїка створити не історичний пригодницький роман, а щось більше, хроніку історичних подій - вдалою? І це не риторичне запитання, а радше прагнення зіставити в романі історичну правду і художній вимисел. Відомо, що історична проза поєднує два напрямки: певні історичні факти та їхнє об'єктивне моделювання дійсності і літературу, яка скерована на створення фікції, де панує вимисел. Автор кладе в основу реальні факти з історії і домислює реальність, отже, деформує часові і просторові рамки. Основні принципи історичної прози, їхня жанрова специфіка, типологія, трансформація історичної правди в художню, межі використання вигадки і домислу стали предметом аналізу в працях Л. Александрової, С. Андрусів, Є. Барана, А. Гуляка, В. Дончика, М. Ільницького та інших. Стефанія Андрусів поділяє прозові твори історичної тематики(виходячи із співвідношення між документом і вигадкою) на три жанрові різновиди: історико-художні; художньо-історичні та художньо-документальні історичні твори. І кожному різновиду властивий свій тип вигадки і художнього узагальнення: для першого – романтичний, для другого – конкретно-реалістичний, де можливі романтичні включення для узагальнення; для третього – образно-нарисовий тип вигадки [2, с. 340]

Людмила Александрова у праці «Художня вигадка і домисел» наводить такі різновиди художнього домислу в історичному романі: 1) автор відкидає окремі історичні події та явища, які не мають прямого відношення до предмета художнього зображення; 2) послідовність історичних подій хронологічно порушена в художньому тексті; 3) документальні факти зображенні творчо і художньо оформленні. Дослідниця вважає, що поєднання історичної правди та художнього вимислу становлять художню правду історичної белетристики [1, с. 133-151.]

Л. Александрової поділяє більшість дослідників. Але жодна класифікація не є універсальною і тому розвиток різновидів романного жанру знає доповнень та постійних уточнень. Отже, хронотоп історичного роману вбирає в себе як реальну історію, так і домисел письменника, і читаєч поступово синтезує реальну історію, авторську та власну думку. Однак повернімось до конкретики: в романі «Журавлиний крик» ми можемо виділити декілька сюжетних ліній, в основі яких лежать реальні події (лінія отамана П. Калнишевського; лінія імператриці Катерини II; лінія фаворита Г. Потьомкіна), а також лінії, створені вимислом автора (сюжетна лінія Павла Любомирського). При цьому в романі також наявні домисли автора, наприклад, «потьомкінські дзигарі», годинник-дарунок Калнишевському від Г. Потьомкіна.

Центральною в романі можна назвати складну і водночас трагічну постать отамана Петра Калнишевського, яка або замовчувалася, або скуповисвітлювалася в історичній літературі. Образ Калнишевського постає предметом дослідження й осмислення у літературі та працях М. Грушевського, А. Кащенко, О. Апанович, Д. Калиняка, В. Грибовського та інших. Та тільки в творчості Р. Іваничука він так глибоко розкривається у вигляді козака-батька, що стоїть на розпутьті між обов'язком перед громадою і обов'язком перед власним сумлінням. Постать Калнишевського пронизує твір як дух, як символ, об'єднує множинність ракурсів, притаманну романам Іваничука, наче веде за собою інших героїв. Читачучи роман, складається враження, що останній отаман – це радше відображення автора, мислителя-шістдесятника, аніж суворої історичної особи.

З цього робимо висновок про те, що якоюсь мірою письменник переносить довоколишню дійсність в роман. Підтвердження цьому знаходимо в символіці твору: в чорних фельд'єгерських кибитках, які шнуряли вулицями й хапали супротивників корони, легко вгадуються сучасники Р. Іваничука – чорні воронки КГБ; а книги Новикова, засуджені до спалення на вогнищі, – то образ самих «Мальв» автора, які свого часу також піддалися гонінням, зокрема вилучалися з бібліотек й спалювалися. Отже, Калнишевський, що мешкає в романі «Журавлиний крик», – образ «суб'єктивізований» і не зовсім відповідає своєму історичному прототипу, що діяв в об'єктивних умовах. М. Грушевський в своїй праці «Очерки истории украинского народа» називає кошового «талановитим адміністратором» і пише: «(він) всякими способами стримував запорожців від яких-небудь зачіпок з російськими властями, дбав про заселення запорозьких земель оселою хліборобською людністю, завів всяке хазяйство, осадив багато селян-хліборобів. В запорізьких степах з'явилися великі слободи запорозькі, церкви не тільки в самій Січі, а й по ріжних оселях» [4, с. 425 – 426]. Однак російській імперії такий васал не потрібний. Про нього Рум'янцев говорить: «Калнишевський не токмо військо зміцнює, а й укріплює кордони великої території, заселя-

ючи її, обробляючи, висмоктуючи із землі ті блага, які вона може дати, тобто він будує державу в державі. А це загроза поважна. Потім за їх прикладом захочуть піти інші. Настала пора ліквідувати не лише запорізьке козацтво, а й донське. Звідки йшов Пугачов?.. Вам, певно, відомо, що спіймані посланці Пугачова до Калнишевського... Не дійшли, правда, до нього, але ж ішли...» [7, с. 179].

Доноси на отамана писали не тільки російські загарбники, але й свої. Наприклад, полковий старшина Запорізького війська Павло Савицький у 1767 році звинуватив Калнишевського в тому, що він планує перейти під опіку турецького султана. Ці наклепи пригодились при арешті кошового. Ці події (і не лише вони) з історичною точністю відтворив Р. Іваничук в романі. Найбільш вражає те, що таке могутнє військо, яким захоплювалися французи, в яке російські військові командувачі під час російсько-турецької війни мали за честь записатися, було настільки приспане обіцянками та «медальками», що навіть не виставляло ніяких дозорних і дало себе так підступно оточити. Ось як ці історичні події описує А. Каченко, посилаючись на літописи, в своїх оповіданнях «Про славне військо Запорозьке низове»: "25 травня року 1775-го всі п'ять відділів російського війська несподівано для запорожців рушили на запорізькі землі. а серед ночі 4 червня генерал Текелій наблизився до Січі, обложив її своїм військом, повиставляв у кількох місцях гармати і через Камбаш підійшов мало не до самих окопів. У Січі тієї ночі всі спокійно спали, бо ніхто не чекав ні з якого боку лиха, й тільки світом, побачивши білі намети російського війська та наведені на Січ чорні пащі гармат, запорожці заметушилися, мов мурашки в мурашнику. Хто був простіший, той думав, що знову починається війна з турками, й запорожці мусять іти разом із державним військом, але старі січовики сумно покивали сивими чубами: "Не на турків дивляться московські гармати", – казали вони".

Не вірилось в це і Іваничуковому Калнишевському, тому він разом з суддею Головатим та писарем Глобою ідуть з хлібом-сіллю до Текеля, в результаті чого стають свідками руйнування Січі та їхньої віри в «старшого брата», на якого не можна направляти зброєю, бо то «ви, християни, хочете пролити кров християнську?» [7, с.194]. Драматизму додає і авторська вигадка «Текелія вийняв з кишені мундира дзигарі, довго тримав їх на долоні, а коли велика й мала стрілки зійшлися, підвів руку вгору й різко опустив її. Ударила канонада. І стихла. На Січі...» [7, с. 195] Так закінчила історія славного лицарства. Для більшої напруги і драматизму не згадує письменник, що 5000 тисячам козаків таки вдалося втекти з Січі в пониззя Дніпра. Бо те, що відбулося 4-5 червня 1775 року – ганьба січовому козацтву, на відміну від захисників Чортомлинської Січі, які боролися і загинули з гідністю.

Іншим важливим історичним персонажем є імператриця Катерина II. Прийшовши до влади в 1762 р, як і П. Калнишевський, московська

цариця сприймається нероздільно з українським отаманом, як антагоніст і протагоніст твору. В романі зображається вона, як розумна холодна жінка, яка, граючись, роздає милості й накази. Наприклад, Калнишевському: « ..За Бендери та Ізмаїл – орден із зображенням власної парсуни кошовому прислала та ще й на георгіївській стрічці, щоб на шії міг носити; за Перекоп – шаблю у срібних піхвах; за першу дунайську виправу – медаль;...» [7, с. 16]; «Орлови дістали своє одразу сповна. Олексій нині вже майор, Григорій – камергер, завтра вони стануть генералами і графами. Тепловою обіцяно титул статс-секретаря» [7, с. 37]. Щодо провінцій, вона вела подвійну гру, наприклад: «Хочуть вони писати свої «Накази» - хай пишуть, все одно не дозволимо їх читати на багаточисельному зібранні... Ліквідувати за один раз малоросійську, ліфляндську, фінляндську провінції, якими управляють конфірмовані уряди, недопустимо. Їх треба поволі, легко приручати, щоб вони перестали дивитися, як вовки, в ліс» [7, с. 103]. Переселювала народи з однієї частини імперії в іншу, «щоб люди перестали відчувати під ногами свою рідну землю, яка повсякденно дає наснагу, любов і злість; щоб вони ставали збродом, якому потрібно лише щоденно напихати животи? Такими легко управляти» [7, с. 259]. Автор називає її то Міневрою (богиня мудрості), то Беладаною (богиня війни). Хоча й старається не давати особистісної характеристики її постаті. Загалом таку позицію можна назвати фірмовою «маркою» Р. Іваничука.

Не можна не згадати образу Павла Любомирського, юнака-інтелігента, що повертається в Україну з французької науки. Павло – вимисел Романа Іваничука, хоча, як письменник згадує в одному із своїх інтерв'ю, ім'я для цього літературного героя було взяте із праці Г. Фруменка «Узники Соловецкого монастиря». Там згадувалось, що одночасно з П. Калнишевським покарання відбував і спудей Києво-Могилянської академії, якому згодом вдалося втекти. П. Любомирський навчався в королівському педагогіумі в Страсбурзі, але замість того, щоб продовжувати навчання і слухати «Канта в Кенігсберзі», повертається на Батьківщину. Метою його подорожі є прохання Кулябки: представляти козацький край перед Катериною II, відстояти права своєї країни, «написати заперечення «Настанові» Малоросійської колегії і взяти його з собою для прочитання на Комісії» [7, с. 111]. Повертався на рік, та переживання за долю України залишили його на десять довгих років. Десять років пошуків, боротьби, спроб й помилок. Та спить спокійно російська імперія, її еліта, її цариця, доки такі, як Міллер, переписують нашу історію, перекручують й замовчують. Засилають кожного, хто не згоден, кожного, хто вірить у правду. Не минає така доля й Любомирського, своє покарання він відбуває на Соловках. За доносом його заарештовують. А видали його не «яїцьківські емісари», яких закатували до смерті, а вчені мужі – зокрема київський митрополит Гавриїл Кременецький – які боялись чи вислужувалися перед владою. Обер-секретар Та-

емної канцелярії «Шешковський», ніби родом з ХХ століття, прискіпливо допитує в'язня і веде записи, що ж, можливо, завдяки таким, як він, й збереглася тюремна документація «і колись, коли пам'ять про них опиниться на лаві підсудних, нащадки розіб'ють замки й витягнуть на світ божий поховану правду про людей і розвінчані будуть достойники».

Домислом в біографії Калнишевського є і те, що Любомирський є його далеким родичем. Важливими також є дві зустрічі Павла з Г. С. Сковородою, який дає йому напутні слова: «Пізнай добре свій народ, а в народі себе...Деревина міцна на своєму ґрунті» [7, с. 81]. Автор тісно пов'язує свого героя із реальним світом: тут зустрічі з тогочасними суспільними та культурними діячами, зокрема Катериною II, Андрієм Розумовським, братами Капніними, Іваном Котляревським, який навіть присилає йому до Львова свою «Енеїду» з дедикацією на титулі: «Першому читачеві моїх Троянців професору філософії Павлові Антоновичу Любомирському на пам'ять про нашу зустріч у Полтаві 1793 року».

Реальними постатями є французькі філософи: Вольтер, чий бюст тримала в себе Катерина II і чиїми ідеями так вдало прикривалася; Дені Дідро, який разом з бароном Фрідріхом Гріммом приїхав в зимову Росію, щоб висловити вдячність імператриці за врятовану бібліотеку. А також російська літературна еліта: Карамзін М. М., який відвідав Францію під час революції, однак не ввібравши в себе духу свободи з поверненням започаткував «чуттєвий сентименталізм»; видавець та масон Новиков М.І., якого без суду засудили на 15 років; Радищев О. М., який за свій твір «Із Петербурга до Москви» був засланий в Сибір; Капніст В. В. з його сатиричною комедією «Ябеда»; Парпура М.Й., громадський діяч і перший видавець «Енеїди» Котляревського. Варто згадати й військових: Г. Потьмкін, М. Кутузов, О. Прозововський, І. М. Синельников, О. Суворов, П. Текелій, Григорій Теплов, який був в Україні для «влади» та Кирило Розумовський – для «параду», Рум'янцев та інші. Сисой Шалматов, який різьбив іконостас і статуї Покровської церкви в Ромнах на замовлення кошового Калнишевського, є без сумніву одним з ключових образів в зображенні повномасштабної картини тодішньої України.

Домислом автора, який грамотно доповнює цього персонажа і додає йому індивідуальних рис, – є його перебування на Січі, де він прикрашає козацьку церкву і малює Матір Божу з Уляни, а також його перебування в Петербурзі, де побачила світ його вигадана «Голгофа» і перебування в Турбаївській республіці. Читаючи, не сумніваєшся в історичній компетенції автора, яка базується на прискіпливо зібраному матеріалі, художньо опрацьованому та переосмисленому. В романі описуються події російсько-турецької війни, Гайдамаччина, яку не підтримав кошовий Калнишевський, повстання Пугачова, Турбаївська республіка (1789 по 1793), революція в Франції і страшні Соловки, які загубили цвіт української нації.

Притаманним для історичних творів Р. Іваничука є образ своєрідного «діяча з народу». Подібний образ зустрічаємо й в романі «Журавлиний крик». Цього разу це Панас Тринитка, колишній джура кошового П. Калнишевського. Козак-сіромаха, совість останнього отамана, з яким він спілкується в думках, перебуваючи на засланні. Саме Панас і промовив те кляте віншування «Дай тобі, боже, лебединий вік і журавлиний крик...» [7, с. 31], яке, як вважав Калнишевський, прокльоном впало на його сивий чуб. Він завжди говорив правду-матку і за неї й страждав: «з кількома десяткам сіромах відправлено під конвоєм на Азов до фортечних робіт» [7, с. 141]. І хоч «на його козацькій долі не раз бісилися негоди відьомськими шабашами..» [7, с. 164] не втрачав віри, завжди боровся, допомагав іншим. Отже, козак Тринитка – це зображення ідеалу козака, волелюбного вихідця з народу, який ніколи не сумнівається в правильності своїх переконань.

Проаналізувавши трансформацію реальності в художню дійсність роману «Журавлиний крик» Романа Іваничука, можемо відзначити велику роботу автора зі збору матеріалу, делікатне осмислення історичних фактів, постатей та подій, що дозволило йому описати художню дійсність настільки близьку до нашої реальності. Євген Баран поділяє історичну прозу (на основі співвідношення між історичним фактом і вимислом) на три жанрові різновиди: художньо-історичну, історико-художню та художньо-документальну. Предмет нашого дослідження, згідно із запропонованою класифікацією, можна віднести до художньо-документальної прози, адже його можна залучити до так званої «літератури факту», оскільки в основі твору стоять непорушні свідчення та документи.

Література

1. Александрова Л. П. Художественный вымысел и домисел / Л.П. Александрова // Александрова Л. П. Советский исторический роман. – К.: Высшая школа, 1987. – С. 133-151.
2. Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років 20 століття. – Тернопіль: Джура, 2000. – 340 с.
3. Баран Є. М. Основні аспекти української історичної прози другої половини XIX – початку XX ст./ Є.М. Баран// Баран Є.М. Українська історична проза другої половини XIX – початку XX ст. і Орест Левицький. – Львів: Логос, 1998. –С. 15-71.
4. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. Вступна стаття В. А. Смоля, П. С. Соханя. – С. 425 – 426.
5. Кащенко А. Ф. Оповідання про славне військо Запорозьке низове, Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 299-304с.
6. Іваничук Р. Благослови, душе моя, Господа. [Щоденникові записи, спогади і роздуми] / Роман Іваничук. – Львів: Просвіта, 1993. – .271 с.

7. Іваничук Р. Журавлиний крик: [роман] / Роман Іваничук. – Львів: Каменяр, 1989. – 375 с., 1 арк. портр.

Стаття надійшла до редакційної колегії 11.12.2018 р.

Рекомендовано до друку к.ф.н., професором Яцків Н.Я.

HISTORICAL TRUTH AND FICTIONAL INVENTION IN ROMAN IVANYCHUK'S NOVEL "ZHURAVLYNYI KRYK"

Ya. Yu. Mykhalkiv

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;

Chair of Ukrainian Literature; 76000, Ivano-Frankivs'k, Shevchenko St., 57;

tel. +380 (342)59-60-74; e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua

The article highlights the study of the fiction transformation peculiarities of historical reality based on the novel "Cry of the Crane" ("Zhuravlynyi Kryk") by R. Ivanichuk. The emphasis is put on the creation of the main characters' images. It is proved that the close interaction between scientific awareness and the author's artistic representation of the events from the past contributes to the creation of the author's conception.

Key words: *historical novel, fact, historical truth, fiction, figment.*